Notes FYBA SEM-II DEF-MN-161 विषय--राष्ट्रीय सुरक्षा-II (National Security- II)

Unit 1: राष्ट्रीय सुरक्षेचे आयाम (Dimensions of National Security)

a) Military Dimensions
b) Economic Dimensions
c) Political Dimensions
d) Technological Dimensions
e) Societal Dimensions

a) लष्करी आयाम

राष्ट्रीय सुरक्षेचे लष्करी आयाम

1. परिचय:

राष्ट्रीय सुरक्षेचे लष्करी आयाम हे देशाच्या सार्वभौमत्वाचे रक्षण करण्यासाठी आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी देशाच्या सशस्त्र दलांच्या क्षमता आणि तत्परतेशी संबंधित आहे. यात राष्ट्राच्या संरक्षण आणि सुरक्षेत योगदान देणाऱ्या विविध घटक आणि संस्थांचा समावेश आहे.

2. घटक:

- **सैन्य:** लष्कर जमिनीवर आधारित लष्करी मोहिंमासाठी जबाबदार भू-दल बनवते. प्रादेशिक अखंडता राखण्यासाठी आणि जमिनीवर आधारित संरक्षण हेतू साध्य करण्यासाठी हे महत्त्वपूर्ण आहे.
- **नौदल:** देशाचे सागरी हित जपण्यासाठी नौदल महत्त्वाची भूमिका बजावते. सागरी मार्गांचे रक्षण करणे, किनारी भागांचे रक्षण करणे आणि राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे शक्ती प्रक्षेपित करणे यासाठी ते जबाबदार आहे.
- **हवाई दल:** हवाई क्षेत्रावर नियंत्रण राखणे, हवाई मोहिमा करणे आणि सामरिक हवाई सहाय्य प्रदान करणे यासाठी हवाई दल जबाबदार आहे. बचावात्मक आणि आक्षेपार्ह दोन्ही क्षमतांसाठी हे महत्त्वपूर्ण आहे.
- **विशेष दल:** विशेष दल म्हणजे उच्चभ्रू, उच्च प्रशिक्षित घटक आहेत ज्या अपारंपरिक युद्ध, दहशतवादविरोधी आणि विशेष मोहिंमासाठी तयार केल्या आहेत. विशिष्ट आणि उच्च-जोखीम सुरक्षा आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी ते आवश्यक आहेत.

3. महत्त्व:

- **प्रतिबंध:** एक मजबूत सैन्य एक प्रतिबंधक म्हणून कार्य करते, संभाव्य शत्रूंना आक्रमक कृती करण्यापासून परावृत्त करते. बळाने प्रत्युत्तर देण्याची क्षमता शत्रू घटकांना परावृत्त करू शकते, एकूण सुरक्षा स्थितीत योगदान देते.
- **राष्ट्रीय संरक्षण:** बाहेरील धोक्यांपासून देशाचे रक्षण करणे ही लष्कराची प्राथमिक भूमिका आहे. यामध्ये संभाव्य आक्रमणे किंवा हल्ल्यांपासून सीमा, पायाभूत सुविधा आणि लोकसंख्येचे एकूण कल्याण संरक्षित करणे समाविष्ट आहे.
- **बाह्य धमक्यांना प्रतिसाद:** बाह्य धोक्यांना प्रत्युत्तर देण्यासाठी लष्कर हे प्राथमिक साधन आहे, मग ते पारंपारिक लष्करी दले, असममित युद्ध किंवा गैर-राज्य घटकांकडून उद्भवलेले असोत. संभाव्य नुकसान कमी करण्यासाठी जलद आणि प्रभावी प्रतिसाद महत्त्वपूर्ण आहेत.

थोडक्यात, राष्ट्रीय सुरक्षेचा लष्करी आयाम हा एक महत्त्वाचा पैलू आहे जो देशाची स्वतःचे रक्षण करण्याची आणि बाह्य आव्हानांना प्रतिसाद देण्याची क्षमता सुनिश्चित करतो. लष्कराचे घटक-सेना, नौदल, हवाई दल आणि विशेष दल-एक व्यापक संरक्षण धोरण प्रदान करण्यासाठी सहयोग करतात. संरक्षण, राष्ट्रीय संरक्षण आणि कोणत्याही प्रकारच्या बाह्य धोक्याला प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्याची क्षमता, शेवटी राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाचे आणि हितांचे रक्षण करणे यात महत्त्वाचे आहे.

b) आर्थिक आयाम

• आर्थिक स्थिरता आणि सामर्थ्य राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात.

आर्थिक स्थिरता आणि सामर्थ्य हे देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेचे संपूर्ण आरोग्य आणि लवचिकतेचा संदर्भ देते. यामध्ये स्थिर आर्थिक वाढ टिकवून ठेवण्याची क्षमता, महागाई आणि बेरोजगारीची निम्न पातळी राखणे आणि वित्तीय धोरणे प्रभावीपणे व्यवस्थापित करणे समाविष्ट आहे. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संदर्भात, आर्थिक स्थिरता ही महत्त्वाची भूमिका बजावते कारण ती देशाला विविध अंतर्गत आणि बाह्य आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आवश्यक आर्थिक पाया प्रदान करते.

राष्ट्रीय सुरक्षा ही केवळ लष्करी बाबींपुरती मर्यादित नाही; हे एका राष्ट्राच्या अनेक क्षेत्रांमधील नागरिकांचे आणि हितसंबंधांचे संरक्षण करण्याच्या क्षमतेपर्यंत विस्तारते. एक मजबूत आणि स्थिर अर्थव्यवस्था संरक्षण क्षमता, गुप्तचर पायाभूत सुविधा आणि राष्ट्रीय सुरक्षेच्या इतर आवश्यक घटकांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी आवश्यक संसाधने प्रदान करते. शिवाय, आर्थिक स्थिरता आणीबाणी, संकटे आणि अनपेक्षित धोक्यांना प्रतिसाद देण्याची देशाची क्षमता वाढवते, ज्यामुळे एकूणच लवचिकता निर्माण होते.

• घटक: GDP, आर्थिक धोरणे, पायाभूत सुविधांचा विकास, व्यापार संबंध.

1. **सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP):** जीडीपी हे देशाच्या आर्थिक कामगिरीचे प्रमुख सूचक आहे. हे विशिष्ट कालावधीत देशाच्या सीमांमध्ये उत्पादित केलेल्या सर्व वस्तू आणि सेवांचे एकूण मूल्य दर्शवते. वाढता जीडीपी एक भरभराट होत असलेली अर्थव्यवस्था दर्शवते, सरकारसाठी अधिक महसूल निर्माण करते आणि संरक्षण आणि सुरक्षा उपायांवर वाढीव खर्च सक्षम करते.
2. **आर्थिक धोरणे:** आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी ठोस आर्थिक धोरणे तयार करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. शाश्वत विकासाला चालना देणारी, गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणारी आणि संसाधनांचे न्याय्य वितरण सुनिश्चित करणारी धोरणे सरकारने अवलंबली पाहिजेत. चांगली रचना केलेली आर्थिक धोरणे मजबूत आर्थिक वातावरणात योगदान देतात, राष्ट्रीय सुरक्षा वाढवतात.
3. **पायाभूत सुविधांचा विकास:** आर्थिक क्रियाकलापांसाठी आणि विस्ताराने, राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी पुरेशा पायाभूत सुविधा आवश्यक आहेत. एक चांगली विकसित पायाभूत सुविधा कार्यक्षम वाहतूक, दळणवळण आणि ऊर्जा प्रणालींना समर्थन देते, व्यापार सुलभ करते आणि आर्थिक वाढीस हातभार लावते. याव्यतिरिक्त, लवचिक पायाभूत सुविधा नैसर्गिक आपत्ती किंवा सायबर हल्ल्यांसारख्या सुरक्षा आव्हानांना तोंड देण्याची आणि त्यातून सावरण्याची राष्ट्राची क्षमता वाढवते.
4. **व्यापार संबंध:** जागतिक आर्थिक परस्परसंबंध हे आजच्या जगात वास्तव आहे. इतर राष्ट्रांशी सकारात्मक व्यापार संबंध प्रस्थापित करणे आणि टिकवून ठेवणे बाजारपेठेचा विस्तार करून आणि वस्तू आणि सेवांची देवाणघेवाण सुलभ करून आर्थिक वाढीस प्रोत्साहन देते. व्यापार संबंधांमध्ये एक निरोगी समतोल देशाच्या राष्ट्रीय सुरक्षेची स्थिती मजबूत करून, स्थिर आर्थिक पायामध्ये योगदान देते.

• **सुरक्षिततेवर परिणाम**: एक मजबूत अर्थव्यवस्था संरक्षण क्षमतांना समर्थन देते आणि असुरक्षा कमी करते.

मजबूत आणि स्थिर अर्थव्यवस्थेचा देशाच्या सुरक्षेवर अनेक प्रकारे थेट परिणाम होतो:

1. **संसाधन वाटप:** एक मजबूत अर्थव्यवस्था संरक्षण क्षमतांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी आवश्यक आर्थिक संसाधने प्रदान करते, ज्यामध्ये लष्करी उपकरणांचे आधुनिकीकरण करणे, प्रशिक्षित कर्मचारी राखणे आणि प्रगत सुरक्षा तंत्रज्ञानासाठी संशोधन आणि विकास करणे समाविष्ट आहे.
2. **प्रतिबंध:** आर्थिक ताकदीमुळे संभाव्य शत्रूंना रोखण्याची राष्ट्राची क्षमता वाढते. एक समृद्ध अर्थव्यवस्था लवचिकता आणि क्षमता दर्शवते, देशाची प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्याची क्षमता दाखवून बाह्य धोक्यांपासून बचाव म्हणून काम करते.
3. **असुरक्षिततेत कमी:** स्थिर अर्थव्यवस्था एखाद्या देशाची बाह्य धक्क्यांसाठी असुरक्षितता कमी करते, मग ती आर्थिक संकटे असोत, नैसर्गिक आपत्ती असोत किंवा भू-राजकीय अनिश्चितता असोत. ही लवचिकता सुनिश्चित करते की एखादा देश त्याच्या सुरक्षेशी तडजोड न करता आव्हानांचा सामना करू शकतो.

एकंदरीत, राष्ट्रीय सुरक्षेचे आर्थिक आयाम हे राष्ट्राच्या हितसंबंधांचे आणि नागरिकांचे रक्षण करण्याच्या क्षमतेच्या सर्वसमावेशक आकलनासाठी अविभाज्य असतात. एक स्थिर आणि भरभराट करणारी अर्थव्यवस्था मजबूत संरक्षण क्षमता निर्माण करण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी पाया म्हणून काम करते आणि देशाच्या एकूण सुरक्षा स्थितीत महत्त्वपूर्ण योगदान देते.

c) राजकीय आयाम

राजकीय स्थिरता आणि प्रभावी शासन

राष्ट्रीय सुरक्षा, त्याच्या राजकीय आयमात, मूलभूतपणे राजकीय स्थिरता आणि प्रभावी शासनाच्या संकल्पनांशी जोडलेली आहे. राजकीय स्थैर्य म्हणजे सातत्यपूर्ण आणि अंदाज लावता येण्याजोगे राजकीय वातावरण राखण्याची राष्ट्राची क्षमता होय. त्यात वारंवार राजकीय उलथापालथ, नागरी अशांतता किंवा नेतृत्वात अचानक बदल न होणे यांचा समावेश होतो. दुसरीकडे, प्रभावी शासन म्हणजे राज्याच्या कारभाराचे कुशल व्यवस्थापन आणि प्रशासन करण्याची सरकारची क्षमता दर्शवते.

राजकीय आयामांवर परिणाम करणारे घटक

1. राजकीय संस्था:

· राजकीय संस्थांची ताकद आणि लवचिकता ही राजकीय स्थिरता सुनिश्चित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. या संस्था, जसे की कार्यकारी, कायदेमंडळ आणि न्यायिक शाखा, राष्ट्राच्या शासन रचनेचा कणा बनतात.

· या संस्थांची कार्यक्षमता, त्यांचे स्वातंत्र्य आणि कायद्याचे राज्य टिकवून ठेवण्याची त्यांची क्षमता राजकीय स्थिरतेसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देते.

2. नेतृत्व:

· नेतृत्व हा राष्ट्रीय सुरक्षेच्या राजकीय आयामांवर प्रभाव टाकणारा एक महत्त्वाचा घटक आहे. राजकीय नेत्यांची योग्यता, दूरदृष्टी आणि सचोटी ही राष्ट्राची दिशा ठरवते.

· प्रभावी नेतृत्व नागरिकांमध्ये विश्वास वाढवते, स्थिरता वाढवते आणि सुरक्षा आव्हानांना तोंड देण्याची सरकारची क्षमता वाढवते.

3. राजनैतिक संबंध:

· मुत्सद्दीपणा हा राजकीय परिमाणांचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे, कारण त्यात इतर राष्ट्रांशी संबंध व्यवस्थापित करणे समाविष्ट आहे. सकारात्मक राजनैतिक संबंध स्थिर बाह्य वातावरणात योगदान देतात आणि राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका निर्माण करणारे संघर्ष टाळण्यास मदत करतात.

· कुशल मुत्सद्देगिरीमुळे आंतरराष्ट्रीय समुदायामध्ये राष्ट्राचे स्थान वाढते, सहकार्य आणि युती वाढवते जे संकटाच्या वेळी महत्त्वपूर्ण ठरू शकतात.

राष्ट्रीय सुरक्षेतील राजकीय आयामांची भूमिका

1. अंतर्गत सामंजस्य:

· राजकीय स्थिरता आणि प्रभावी शासन विविध लोकसंख्येमध्ये शांततापूर्ण सहअस्तित्वासाठी एक रचना प्रदान करून अंतर्गत एकसंधतेला हातभार लावतात.

· राजकीयदृष्ट्या स्थिर वातावरणामुळे अंतर्गत संघर्ष, बंडखोरी किंवा सामाजिक व्यवस्थेसाठी इतर धोके होण्याची शक्यता कमी होते.

2. बाह्य मुत्सद्दीपणा:

· राष्ट्रीय सुरक्षेचे राजकीय आयाम बाह्य मुत्सद्देगिरीतही दिसून येते. भागीदारी निर्माण करण्यासाठी, विवाद शांततेने सोडवण्यासाठी आणि अनुकूल आंतरराष्ट्रीय वातावरण निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रांनी प्रभावी मुत्सद्देगिरीमध्ये गुंतले पाहिजे.

· राजनैतिक प्रयत्नांमुळे व्यापार, संरक्षण सहकार्य आणि जागतिक आव्हानांचे निराकरण यासारख्या क्षेत्रांमध्ये राष्ट्रीय हितसंबंध राखण्यात योगदान मिळते.

थोडक्यात, राष्ट्रीय सुरक्षेचे राजकीय आयाम हे राष्ट्राच्या कल्याणासाठी पायाभूत असतात. राजकीय स्थैर्य, प्रभावी शासन आणि मुत्सद्दी पराक्रम एकत्रितपणे देशाच्या आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, देशाच्या हिताचे रक्षण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. हे घटक एक लवचिक आणि एकसंध पाया तयार करतात, आव्हानांना हाताळण्याची क्षमता आणि राष्ट्राच्या एकूण सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देतात.

d) तांत्रिक आयाम

सुरक्षा क्षमता वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञानातील प्रगती समाविष्ट करते.

राष्ट्रीय सुरक्षेच्या क्षेत्रात, तांत्रिक आयाम म्हणजे सामरिक एकात्मता आणि राष्ट्राच्या संरक्षण क्षमतांना बळ देण्यासाठी अत्याधुनिक प्रगतीचा उपयोग. यामध्ये सुरक्षा आव्हानांना प्रभावीपणे तोंड देण्यासाठी वैज्ञानिक ज्ञान, नवकल्पना आणि तांत्रिक कौशल्याचा वापर समाविष्ट आहे.

तंत्रज्ञानाच्या आयामांमध्ये माहिती तंत्रज्ञानापासून ते अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांपर्यंत अनेक क्षेत्रांचा समावेश होतो. स्पर्धात्मक धार मिळविण्यासाठी आणि देशाच्या हिताचे संरक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी नावीन्यपूर्णतेचा फायदा घेण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. यामध्ये विविध धोक्यांपासून संरक्षण करण्यासाठी अत्याधुनिक साधने, प्रणाली आणि प्रक्रिया विकसित करणे आणि त्यांचा अवलंब करणे समाविष्ट असू शकते.

उदाहरणे: सायबरसुरक्षा, पाळत ठेवणे, प्रगत शस्त्रे.

1. सायबर सुरक्षा: डिजिटल पायाभूत सुविधांवर वाढत्या अवलंबनामुळे, राष्ट्रीय सुरक्षेचे रक्षण करण्यासाठी मजबूत सायबर सुरक्षा उपायांची आवश्यकता आहे. यामध्ये हॅकिंग, हेरगिरी आणि रॅन्समवेअर हल्ल्यांसारख्या सायबर धोक्यांपासून नेटवर्क, सिस्टम आणि गंभीर माहितीचे संरक्षण करणे समाविष्ट आहे.

2. पाळत ठेवणे: प्रगत पाळत ठेवणे तंत्रज्ञान देखरेख आणि गुप्तचर माहिती गोळा करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. यामध्ये राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका निर्माण करणाऱ्या क्रियाकलापांचा मागोवा घेण्यासाठी ड्रोन, उपग्रह प्रतिमा आणि अत्याधुनिक मॉनिटरिंग सिस्टमचा वापर समाविष्ट आहे.

3. प्रगत शस्त्रे: अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांचा विकास आणि त्यांची तैनाती देशाच्या संरक्षण क्षमतांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देते. यात अचूक-मार्गदर्शित क्षेपणास्त्रे, मानवरहित हवाई वाहने (UAVs) आणि उदयोन्मुख धोक्यांना तोंड देण्यासाठी तयार केलेले प्रगत लष्करी सामग्री यांसारख्या तंत्रज्ञानाचा समावेश आहे.

महत्त्व: आधुनिक संरक्षण धोरणांमध्ये तंत्रज्ञान महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

राष्ट्रीय सुरक्षेतील तंत्रज्ञानाच्या आयमाचे महत्त्व दुर्लक्षित करता येणार नाही. समकालीन संरक्षण धोरणांमध्ये, तंत्रज्ञान हे एक बल गुणक आहे जे सैन्य आणि सुरक्षा दलांची प्रभावीता वाढवते. अनेक प्रमुख पैलू त्याचे महत्त्व अधोरेखित करतात:

1. सामरिक फायदा: प्रगत तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक करणारी आणि प्रभावीपणे एकत्रित करणारी राष्ट्रे संभाव्य शत्रूंवर धोरणात्मक फायदा मिळवतात. हा फायदा गुप्त माहिती गोळा करणे, धोका ओळखणे आणि जलद आणि निर्णायकपणे प्रतिसाद देण्याची क्षमता यापर्यंत विस्तारित आहे.
2. प्रतिबंध: अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा ताबा एक प्रतिबंधक म्हणून काम करतो, संभाव्य आक्रमकांना प्रतिकूल कृतींमध्ये सहभागी होण्यापासून परावृत्त करतो. तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत संरक्षण क्षमतेची धारणा विरोधकांना परावृत्त करू शकते आणि एकूण स्थिरतेसाठी योगदान देऊ शकते.
3. अनुकूलता: तंत्रज्ञान विकसित होणाऱ्या धोक्यांशी झटपट रुपांतर करण्यास अनुमती देते. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डेटा ॲनालिटिक्स आणि कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजी यांसारख्या क्षेत्रात वेगाने होणारी प्रगती राष्ट्रांना उदयोन्मुख आव्हानांच्या पुढे राहण्यास आणि त्यांची सुरक्षा स्थिती सतत सुधारण्यास सक्षम करते.
4. जागतिक परस्परसंबंध: जागतिक परस्परसंबंधाच्या युगात, तंत्रज्ञानाच्या आयामात आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि सहयोग देखील समाविष्ट आहे. तांत्रिक कौशल्य आणि बुद्धिमत्ता सामायिक केल्याने एकत्रित सुरक्षा प्रयत्नांना हातभार लावणाऱ्या युती आणि भागीदारी वाढू शकतात.

थोडक्यात, तंत्रज्ञानाचा आयाम हा समकालीन राष्ट्रीय सुरक्षेचा एक आधारशिला आहे, ज्यामध्ये प्रगतीच्या विस्तृत घटकांचा समावेश आहे जे सतत विकसित होत असलेल्या भौगोलिक-राजकीय परीदृश्यमध्ये देशाचे हित आणि नागरिकांचे संरक्षण करण्याची क्षमता मजबूत करते.

e) सामाजिक आयाम

• **व्याख्या:** सामाजिक एकसंधता, सर्वसमावेशकता आणि लवचिकता राष्ट्रीय सुरक्षेत योगदान देतात.

राष्ट्रीय सुरक्षेचे सामाजिक आयाम समाजातील नातेसंबंध, मूल्ये आणि संरचनांचे गुंतागुंतीचे जाळे समाविष्ट करतात जे एकत्रितपणे राष्ट्राच्या संपूर्ण स्थिरता आणि कल्याणासाठी योगदान देतात. सामाजिक एकसंधता म्हणजे व्यक्ती आणि समुदायांमधील एकता, सामायिक मूल्ये आणि त्यांना एकत्र बांधणाऱ्या आपुलकीच्या भावनेवर जोर देते. सर्वसमावेशकतेमध्ये विविध गटांचे योग्य आणि न्याय्य एकीकरण समाविष्ट आहे, समाजातील सर्व सदस्यांना प्रतिनिधित्व आणि मूल्यवान वाटेल याची खात्री करणे. लवचिकता, या संदर्भात, सामाजिक, आर्थिक किंवा पर्यावरणीय असो, विविध आव्हानांना तोंड देण्याची आणि त्यातून सावरण्याच्या समाजाच्या क्षमतेशी संबंधित आहे.

• घटक: शिक्षण, जनजागृती, सामाजिक एकोपा.

राष्ट्रीय सुरक्षेच्या सामाजिक आयामांना आकार देण्यात शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची आहे. एक सुशिक्षित लोकं समकालीन जगाची गुंतागुंत समजून घेण्यासाठी, गंभीर विचारसरणी, समस्या सोडवण्याची कौशल्ये आणि माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास अधिक सुसज्ज आहे. नागरिकांमध्ये सामायिक जबाबदारी आणि

सतर्कतेची भावना वाढवण्यासाठी जनजागृती महत्त्वाची आहे. माहितीपूर्ण आणि व्यस्त समुदाय संभाव्य धोके ओळखून आणि संबोधित करून राष्ट्रीय सुरक्षेत सकारात्मक योगदान देण्याची अधिक शक्यता असते.

समाजातील विविध गटांमध्ये शांततापूर्ण सहअस्तित्व आणि सहकार्याच्या गरजेवर भर देणारा सामाजिक एकोपा हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. जेव्हा लोकसंख्येचे वेगवेगळे भाग सामंजस्याने एकत्र राहू शकतात, तेव्हा ते केवळ सामाजिक स्थिरता वाढवत नाही तर राष्ट्राची सामूहिक लवचिकता देखील मजबूत करते. यामध्ये सामाजिक असमानता, भेदभाव आणि अन्यायाशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करणे समाविष्ट आहे, जे अन्यथा अंतर्गत तणाव आणि अस्थिरतेचे स्रोत बनू शकतात.

• भूमिका: एकसंध आणि शिक्षित समाज राष्ट्रीय सुरक्षेची बांधणी मजबूत करतो.

एकसंध आणि शिक्षित समाज हा राष्ट्रीय सुरक्षेचा भक्कम पाया तयार करतो. सामाजिक एकसंधता हे सुनिश्चित करते की नागरिकांची ओळख आणि उद्देशाची सामान्य भावना सामायिक होते, ज्यामुळे अंतर्गत विभाजनांमुळे राष्ट्राच्या स्थिरतेला धोका निर्माण होण्याची शक्यता कमी होते. सर्वसमावेशकता सामाजिक एकतेला हातभार लावते, कारण समाजातील सर्व सदस्यांना अंतर्भूत आणि मूल्यवान वाटते, ज्यामुळे अंतर्गत संघर्षांची शक्यता कमी होते.

शिक्षण, व्यक्तींना ज्ञान आणि कौशल्ये प्रदान करून, त्यांना राष्ट्राच्या कल्याणासाठी सक्रियपणे योगदान देण्यास सक्षम करते. बाहेरील आव्हानांना तोंड देताना सुशिक्षित लोक अधिक लवचिक असतात, कारण ते बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेतात आणि नाविन्य आणि प्रगतीला हातभार लावू शकतात. शिवाय, एक शिक्षित समाज हेराफेरी आणि चुकीच्या माहितीसाठी कमी संवेदनाक्षम असतो, ज्यामुळे बाह्य धोक्यांची असुरक्षा कमी होते.

एकंदरीत, राष्ट्रीय सुरक्षेचे सामाजिक आयाम शिक्षण, जनजागृती आणि सामाजिक समरसता याद्वारे सामाजिक एकता, सर्वसमावेशकता आणि लवचिकता वाढवण्याचे महत्त्व अधोरेखित करतात. एकसंध आणि सुशिक्षित समाज केवळ अंतर्गत स्थैर्यच वाढवत नाही तर सतत विकसित होत असलेल्या जागतिक परिदृश्यमधील बहुआयामी आव्हानांवर मार्गक्रमण करण्याची आणि त्यावर मात करण्याची राष्ट्राची क्षमता देखील मजबूत करतो.

Unit 2: संरक्षण आणि राष्ट्रीय सुरक्षा (Defence & National Security)

a) Elements of National Security
b) Important aspect of Defence
c) Difference between National Security & Defence
d) National Defence and National Interest
e) National Character

a) राष्ट्रीय सुरक्षेचे घटक

1. लष्करी सामर्थ्य:

व्याख्या: लष्करी सामर्थ्य म्हणजे देशाच्या सार्वभौमत्वाचे रक्षण करण्यासाठी, नागरिकांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि संभाव्य धोक्यांना रोखण्यासाठी देशाच्या सशस्त्र दलांची क्षमता आणि परिणामकारकता होय.

घटक: यामध्ये सैन्याचा आकार आणि प्रशिक्षण, उपकरणे आणि तंत्रज्ञानाची गुणवत्ता, सामरिक क्षमता आणि राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे शक्ती प्रक्षेपित करण्याची क्षमता समाविष्ट आहे.

महत्त्व: एक मजबूत सैन्य प्रतिबंधक म्हणून काम करते, संभाव्य आक्रमकांना परावृत्त करते आणि संघर्षाच्या बाबतीत प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्याची क्षमता सुनिश्चित करते. देशाच्या एकूण सुरक्षा स्थितीचा हा एक मूलभूत घटक आहे.

2. आर्थिक स्थिरता:

व्याख्या: आर्थिक स्थिरता देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे संपूर्ण आरोग्य आणि लवचिकता समाविष्ट करते, स्थिर वाढ, कमी बेरोजगारी आणि आटोपशीर चलनवाढ द्वारे वैशिष्ट्यीकृत असते.

घटक: जीडीपी वाढ, रोजगार दर, वित्तीय धोरणे आणि वित्तीय संस्थांची स्थिरता यासारखे घटक आर्थिक स्थिरतेला हातभार लावतात.

महत्त्व: एक स्थिर अर्थव्यवस्था संरक्षण क्षमता, पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक कार्यक्रमांना निधी देण्यासाठी आवश्यक संसाधने प्रदान करते. हे राष्ट्रीय सुरक्षेशी तडजोड करू शकणाऱ्या बाह्य आर्थिक दबावांवरील असुरक्षा देखील कमी करते.

3. राजकीय ऐक्य:

व्याख्या: राजकीय ऐक्य म्हणजे देशाच्या राजकीय संस्थांमधील सुसंगतता आणि स्थिरता, तसेच प्रमुख मुद्द्यांवर तेथील नेते आणि नागरिकांमधील एकमत होय.

घटक: मजबूत प्रशासन, प्रभावी नेतृत्व आणि सामायिक राष्ट्रीय दृष्टी राजकीय एकात्मतेला हातभार लावते. कार्यरत कायदेशीर आणि राजकीय व्यवस्था महत्त्वाची आहे.

महत्त्व: राजकीयदृष्ट्या एकसंध राष्ट्र राष्ट्रीय सुरक्षेशी संबंधित निर्णय घेण्यास आणि अंमलबजावणी करण्यास अधिक सुसज्ज असते. अंतर्गत विभाजन आणि राजकीय अस्थिरता बाह्य धोक्यांना प्रतिसाद देण्याची देशाची क्षमता कमकुवत करू शकते.

4. तांत्रिक प्रगती:

व्याख्या: तांत्रिक प्रगतीमध्ये अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा विकास आणि तैनाती समाविष्ट आहे, विशेषत: संरक्षण आणि सुरक्षिततेशी संबंधित.

घटक: यामध्ये लष्करी तंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षा, पाळत ठेवणे क्षमता आणि देशाच्या सुरक्षिततेची स्थिती वाढवणाऱ्या इतर क्षेत्रांमध्ये प्रगती समाविष्ट आहे.

महत्त्व: राष्ट्रीय सुरक्षेत स्पर्धात्मक धार राखण्यासाठी तंत्रज्ञानात आघाडीवर राहणे अत्यावश्यक आहे. संरक्षण तंत्रज्ञानातील नावीन्य सामरिक फायदे देऊ शकते आणि उदयोन्मुख धोक्यांसाठी सज्जता सुनिश्चित करू शकते.

5. सामाजिक लवचिकता:

व्याख्या: सामाजिक लवचिकता बाह्य धोके, नैसर्गिक आपत्ती आणि सामाजिक-आर्थिक व्यत्ययांसह आव्हानांना तोंड देण्याची आणि त्यातून सावरण्याची समाजाची क्षमता प्रतिबिंबित करते.

घटक: सामाजिक सामंजस्य, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि समुदाय प्रतिबद्धता सामाजिक लवचिकतेमध्ये योगदान देतात. चांगली माहिती असलेली आणि सशक्त लोकसंख्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी अधिक सुसज्ज आहे.

महत्त्व: सामाजिकदृष्ट्या लवचिक राष्ट्र संकटांना अधिक चांगल्या प्रकारे सहन करू शकते आणि तेथील नागरिक राष्ट्रीय सुरक्षेच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देण्याची अधिक शक्यता असते. शिक्षण आणि जागरूकता अशा लोकसंख्येमध्ये योगदान देते ज्यांना सुरक्षिततेचे महत्त्व समजते आणि त्याचे महत्त्व आहे.

परस्परावलंबन:

हे सर्व घटक एकमेकांशी जोडलेले आणि परस्पर मजबुत करणारे आहेत. उदाहरणार्थ, मजबूत अर्थव्यवस्था लष्करी गुंतवणुकीसाठी संसाधने प्रदान करते, तर स्थिर राजकीय वातावरण आर्थिक वाढ सुलभ करते. याव्यतिरिक्त, तांत्रिक प्रगती लष्करी आणि आर्थिक क्षमता दोन्ही वाढवू शकते.

थोडक्यात, राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी सर्वसमावेशक दृष्टीकोन लष्करी सामर्थ्य, आर्थिक स्थिरता, राजकीय एकता, तांत्रिक प्रगती आणि सामाजिक लवचिकता यांचे परस्परावलंबन ओळखतो. प्रत्येक घटकाला संबोधित करणे मजबूत आणि सर्वांगीण राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणास हातभार लावते.

b) संरक्षणाचे महत्त्वाचे पैलू

1. सामरिक नियोजन: संरक्षण धोरणे तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे

राष्ट्रीय संरक्षणाच्या संदर्भात धोरणात्मक नियोजनामध्ये देशाचे हित आणि सुरक्षिततेचे रक्षण करण्यासाठी धोरणे काळजीपूर्वक तयार करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे समाविष्ट आहे. ही प्रक्रिया सामान्यत: भू-राजकीय परिदृश्य, संभाव्य धोके आणि देशाची स्वतःची सामर्थ्य आणि कमकुवतता यांच्या सर्वसमावेशक मूल्यांकनाने सुरू होते. दीर्घकालीन लष्करी कृती आणि संसाधन वाटपाचे मार्गदर्शन करणारा दिशादर्शक तयार करणे हे ध्येय आहे.

· **धोक्याचे विश्लेषण:** लष्करी, आर्थिक आणि राजकीय परिमाणांसह संभाव्य धोके ओळखणे आणि त्यांचे विश्लेषण करणे. यामध्ये आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे निरीक्षण करणे, गुप्तचर माहिती गोळा करणे आणि संभाव्य शत्रूंच्या क्षमता आणि हेतू समजून घेणे यांचा समावेश आहे.

· **क्षमता मूल्यांकन:** विद्यमान लष्करी क्षमतांचे मूल्यमापन करणे आणि वाढीची आवश्यकता असलेल्या अंतर किंवा क्षेत्रे ओळखणे. यामध्ये सध्याची शस्त्रे प्रणाली, पुरवठा व्यवस्था, गुप्तचर माहिती गोळा करण्यासाठी पायाभूत सुविधा आणि सशस्त्र दलांच्या तत्परतेचे मूल्यांकन करणे समाविष्ट आहे.

· **परिस्थिती नियोजन:** विविध संभाव्य परिस्थितींचा अंदाज घेणे आणि प्रतिसाद धोरणे विकसित करणे. यामध्ये राष्ट्रीय संरक्षणासाठी सर्वसमावेशक दृष्टीकोन सुनिश्चित करण्यासाठी सायबर युद्ध किंवा असममित युद्ध यासारख्या पारंपरिक आणि अपारंपरिक दोन्ही धोक्यांचा विचार करणे समाविष्ट आहे.

· **प्रतिबंधक धोरणे:** देशाचे लष्करी सामर्थ्य आणि क्षमता दाखवून संभाव्य आक्रमकांना परावृत्त करणाऱ्या धोरणांचा विकास आणि अंमलबजावणी करणे. यामध्ये लष्करी पवित्रा, युती आणि शत्रूंना प्रतिकूल कृतींपासून परावृत्त करण्यासाठी राजनयिक प्रयत्नांचा समावेश असू शकतो.

2. संसाधन वाटप: संरक्षण क्षमता वाढविण्यासाठी संसाधनांचे कार्यक्षमतेने वाटप करणे

संसाधनांचे वाटप हे संरक्षण व्यवस्थापनाचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे, जे देशाच्या संरक्षण क्षमतांना बळकट करण्यासाठी मर्यादित संसाधने चांगल्या प्रकारे वापरतात याची खात्री करतात.

· **निधी तरतूद:** राष्ट्रीय सुरक्षा रणनीतीमध्ये नमूद केलेल्या धोरणात्मक प्राधान्यांशी संरेखित करणारे संरक्षण बजेट विकसित करणे. यामध्ये लष्कराच्या विविध शाखा, गुप्तचर संस्था, संशोधन आणि विकास आणि इतर प्रमुख क्षेत्रांना निधी वाटप करणे समाविष्ट आहे.

· **प्राधान्यक्रम:** धोरणात्मक उद्दिष्टांवर आधारित संरक्षण गरजा ओळखणे आणि त्यांना प्राधान्य देणे. सध्याच्या आणि भविष्यातील धोक्यांना संबोधित करण्यासाठी कोणत्या क्षमता सर्वात महत्वाच्या आहेत हे निर्धारित करणे आणि त्यानुसार संसाधने वाटप करणे समाविष्ट आहे.

· **कार्यक्षमतेचे उपाय:** संसाधनांच्या वापराची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी उपाययोजनांची अंमलबजावणी करणे. यामध्ये किफायतशीर तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे, नोकरशाही प्रक्रिया सुव्यवस्थित करणे आणि संसाधने सर्वोच्च प्राधान्य असलेल्या क्षेत्रांकडे निर्देशित केले जातील याची खात्री करण्यासाठी फालतू खर्च दूर करणे यांचा समावेश असू शकतो.

3. आधुनिकीकरण: लष्करी तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांचे नियमित अद्ययावतीकरण

आधुनिकीकरण ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये विश्वासार्ह आणि प्रभावी संरक्षण मुद्रा राखण्यासाठी लष्करी तंत्रज्ञान, उपकरणे आणि पायाभूत सुविधा अद्ययावत करणे समाविष्ट आहे.

· **संशोधन आणि विकास:** तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमध्ये आघाडीवर राहण्यासाठी संशोधन आणि विकासामध्ये गुंतवणूक करणे. यामध्ये अत्याधुनिक शस्त्रे प्रणाली, सायबर क्षमता आणि लष्कराची प्रभावीता वाढवणारे इतर तंत्रज्ञान विकसित करणे समाविष्ट आहे.

· **प्राप्ती:** नवीन आणि प्रगत लष्करी हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर मिळवणे आणि एकत्रित करणे. यामध्ये विकसित होत असलेल्या धोक्याचे परिदृश्य आणि कालबाह्य उपकरणे बदलण्याची गरज यावर आधारित सामरिक खरेदी निर्णयांचा समावेश आहे.

· **प्रशिक्षण आणि शिक्षण:** लष्करी कर्मचाऱ्यांना उपयोजन करण्यासाठी आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेण्याचे प्रशिक्षण दिले जाते याची खात्री करणे. यामध्ये सशस्त्र दलांना नवीन उपकरणे आणि रणनीती वापरण्यात निपुण ठेवण्यासाठी सतत प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा समावेश आहे.

· **पायाभूत सुविधांचा विकास:** तळ, संप्रेषण नेटवर्क आणि पुरवठा व्यवस्था सपोर्ट सिस्टीमसह लष्करी पायाभूत सुविधा अद्ययावत करणे. हे सुनिश्चित करते की लष्कर उदयोन्मुख धोक्यांना प्रतिसाद म्हणून मोहिमा प्रभावीपणे तैनात आणि टिकवून ठेवू शकतात.

एकंदरीत, सामरिक नियोजन, कार्यक्षम संसाधन वाटप आणि सतत आधुनिकीकरण हे मजबूत संरक्षण रचनेचे अविभाज्य घटक आहेत. हे पैलू सतत विकसित होत असलेल्या जागतिक परिदृश्यमध्ये विविध सुरक्षा आव्हानांचा अंदाज घेण्याची, रोखण्याची आणि त्यांना प्रतिसाद देण्याची राष्ट्राची क्षमता वाढवण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करतात.

c) राष्ट्रीय सुरक्षा आणि संरक्षण यातील फरक

1. राष्ट्रीय सुरक्षा: राष्ट्रीय सुरक्षा ही एक व्यापक आणि बहुआयामी संकल्पना आहे जी लष्करी विचारांच्या पलीकडे जाते. यात आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक घटकांसह त्यांच्या विस्तृत आशयाचा समावेश आहे.

· **आर्थिक पैलू:** राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संदर्भात, आर्थिक आयामामध्ये राष्ट्राची स्थिरता आणि समृद्धी सुनिश्चित करणे समाविष्ट आहे. यामध्ये महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधांचे संरक्षण करणे, आर्थिक लवचिकता राखणे आणि

व्यापार धोरणे, ऊर्जा सुरक्षा आणि आर्थिक स्पर्धात्मकता यासारख्या समस्यांचे निराकरण करणे समाविष्ट आहे.

· **राजकीय पैलू:** राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये देशाच्या राजकीय संस्था आणि प्रक्रियांचे रक्षण करणे समाविष्ट असते. यामध्ये राजकीय अस्थिरता, दहशतवाद आणि बंडखोरी यासारख्या अंतर्गत धोक्यांना प्रतिबंध करणे समाविष्ट आहे. याव्यतिरिक्त, जागतिक स्तरावर राष्ट्राच्या हितसंबंधांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राजनैतिक संबंध आणि आंतरराष्ट्रीय युती व्यवस्थापित करणे समाविष्ट आहे.

· **सामाजिक पैलू:** हे आयाम लोकसंख्येचे कल्याण आणि सुरक्षिततेवर लक्ष केंद्रित करते. यात सायबर धोके, साथीचे रोग आणि पर्यावरणीय आव्हाने यांसारख्या अपारंपरिक धोक्यांचा सामना करण्यासाठी उपायांचा समावेश आहे. राष्ट्रीय सुरक्षेचे उद्दिष्ट सामाजिक फॅब्रिक, मानवी हक्क आणि नागरिकांच्या जीवनाच्या एकूण गुणवत्तेचे संरक्षण करणे आहे.

2. बचाव: दुसरीकडे, संरक्षण हा राष्ट्रीय सुरक्षेचा एक उपसमूह आहे जो प्रामुख्याने देशाच्या सीमा आणि हितसंबंधांचे रक्षण करण्याच्या लष्करी पैलूवर जोर देतो. लष्करी सामर्थ्य हा राष्ट्रीय सुरक्षेचा एक महत्त्वाचा घटक असला तरी, संरक्षणावर अधिक विशिष्ट लक्ष केंद्रित केले जाते:

· **लष्करी सुरक्षा:** संरक्षण हे प्रामुख्याने लष्करी माध्यमांद्वारे बाह्य धोक्यांपासून राष्ट्राचे संरक्षण करण्याशी संबंधित आहे. यामध्ये संभाव्य शत्रूंना रोखण्यासाठी आणि आक्रमकतेच्या बाबतीत प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्यासाठी सशस्त्र सेना, सामरिक क्षमता आणि मजबूत संरक्षण पायाभूत सुविधा राखणे समाविष्ट आहे.

· **सीमा सुरक्षा:** संरक्षणाची प्राथमिक भूमिका म्हणजे राष्ट्रीय सीमा सुरक्षित करणे. यामध्ये पारंपारिक लष्करी धोक्यांपासून बचाव करणे, तसेच सीमा उल्लंघन, प्रादेशिक अखंडता आणि घुसखोरी यासारख्या समस्यांचे निराकरण करणे समाविष्ट आहे.

· **राष्ट्रीय हित:** संरक्षण हे देशाच्या धोरणात्मक हितसंबंधांच्या रक्षणाशी जवळून जुळलेले आहे. यामध्ये सागरी मार्गांचे संरक्षण करणे, महत्त्वाच्या संसाधनांमध्ये प्रवेश सुनिश्चित करणे आणि देशाच्या सुरक्षा आणि सार्वभौमत्वावर थेट परिणाम करणाऱ्या धोक्यांना प्रतिसाद देणे यांचा समावेश असू शकतो.

राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक परिमाणे समाविष्ट असताना, संरक्षण विशेषतः एखाद्या राष्ट्राचे रक्षण करण्याच्या लष्करी पैलूंवर लक्ष केंद्रित करते. दोन्ही देशाच्या सुरक्षा यंत्रणेचे अविभाज्य घटक आहेत, राष्ट्राची संपूर्ण सुरक्षा, स्थिरता आणि समृद्धी सुनिश्चित करण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करतात.

d) राष्ट्रीय संरक्षण आणि राष्ट्रीय हित

1. छेदनबिंदू: एखाद्या राष्ट्राचे संरक्षण त्याच्या राष्ट्रीय हितांशी थेट जोडलेले आहे:

राष्ट्रीय संरक्षण आणि राष्ट्रीय हितसंबंध एकमेकांशी जोडलेले आहेत. राष्ट्रीय हितसंबंधांमध्ये उद्दिष्टे आणि मूल्यांचा एक व्यापक भाग समाविष्ट असतो ज्यांचे संरक्षण, प्रचार किंवा साध्य करण्यासाठी राष्ट्र प्रयत्न करते. या स्वारस्यांमध्ये प्रादेशिक अखंडता, आर्थिक समृद्धी, राजकीय स्थिरता आणि तेथील नागरिकांचे कल्याण यांचा समावेश असू शकतो. संरक्षण आणि राष्ट्रीय हित यांच्यातील छेदनबिंदू या वस्तुस्थितीमध्ये आहे की या हितांचे संरक्षण आणि प्रगती करण्यासाठी सुरक्षित आणि मजबूत संरक्षण क्षमता आवश्यक आहे.

उदाहरणार्थ, बाह्य आक्रमणामुळे एखाद्या राष्ट्राची प्रादेशिक अखंडता धोक्यात येऊ शकते, कोणत्याही संभाव्य धोक्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी मजबूत संरक्षण दलाची आवश्यकता असते. आर्थिक हितसंबंध, जसे की महत्त्वाच्या संसाधनांमध्ये प्रवेश किंवा व्यापार मार्ग, या मालमत्ता सुरक्षित करण्यासाठी लष्करी उपस्थिती देखील आवश्यक असू शकते. याव्यतिरिक्त, राजकीय स्थिरता आणि राष्ट्राच्या मूल्यांच्या

संरक्षणासाठी संरक्षण धोरणाची आवश्यकता असू शकते ज्यामध्ये केवळ लष्करी सामर्थ्यच नाही तर राजनैतिक पुढाकार आणि युती देखील समाविष्ट आहे.
थोडक्यात, राष्ट्राचे संरक्षण हे त्याच्या राष्ट्रीय हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी सर्वोत्कृष्ट घटक बनते, ज्यामुळे दोघांमध्ये सहजीवन संबंध निर्माण होतात.

2. संतुलन कृती: व्यापक राष्ट्रीय उद्दिष्टांसह लष्करी कृती संरेखित करणे:

"संतुलन कृती" हा शब्द लष्करी कृती आणि व्यापक राष्ट्रीय उद्दिष्टे यांच्यात सामंजस्यपूर्ण संरेखनाची गरज अधोरेखित करतो. देशाची सुरक्षा सुनिश्चित करणे हे लष्कराचे प्राथमिक कार्य असले तरी, या कृती अशा प्रकारे केल्या जातात की ज्या राष्ट्रीय उद्दिष्टांना समर्थन देतात आणि कमी करत नाहीत.

या समतोल कृतीमध्ये राजनैतिक संबंध, आर्थिक स्थैर्य आणि सामाजिक कल्याणावर होणारा संभाव्य परिणाम लक्षात घेऊन लष्करी दलांना न्यायपूर्वक तैनात करण्यासाठी सामरिक निर्णय घेणे समाविष्ट आहे. एखाद्या राष्ट्राने लष्करी हस्तक्षेपांचे धोके आणि फायद्यांचे मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे, संभाव्य दीर्घकालीन परिणामांच्या विरूद्ध तात्काळ सुरक्षा चिंतांचे मूल्यांकन करणे.

हा समतोल यशस्वीपणे पार पाडण्यासाठी लष्करी आणि नागरी अधिकारी यांच्यात प्रभावी समन्वय आवश्यक आहे. एकसंध राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण तयार करण्यासाठी राजनयिक प्रयत्न, आर्थिक धोरणे आणि लष्करी रणनीती एकत्र करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, मुत्सद्दी वाटाघाटींमध्ये गुंतणे हे संघर्षाचे निराकरण करण्यासाठी लष्करी शक्ती तैनात करण्याइतकेच महत्त्वाचे असू शकते आणि संरक्षण प्राधान्यक्रमांना आकार देण्यासाठी आर्थिक विचारांची भूमिका असू शकते.

एकंदरीत, संतुलन कृती हे सुनिश्चित करते की एखाद्या राष्ट्राचे संरक्षण प्रयत्न व्यापक राष्ट्रीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सकारात्मक योगदान देतात, सुरक्षिततेसाठी सर्वसमावेशक आणि शाश्वत दृष्टीकोन वाढवतात.

e) राष्ट्रीय चारित्र्य

व्याख्या: राष्ट्राची व्याख्या करणारी सामूहिक मूल्ये, श्रद्धा आणि ओळख.

राष्ट्रीय चारित्र्य ही एक संकल्पना आहे जी एखाद्या राष्ट्राची सामायिक मूल्ये, विश्वास आणि ओळख समाविष्ट करते. हे कायदेशीर आणि राजकीय संरचनांच्या पलीकडे जाते आणि सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक रचणेमध्ये प्रवेश करते जे लोकांना एकत्र करते. यामध्ये परंपरा, भाषा, ऐतिहासिक अनुभव आणि कालांतराने विकसित झालेली सामान्य मूल्ये यासारख्या घटकांचा समावेश होतो. राष्ट्रीय चरित्र मूलत: मानसिक आणि भावनिक पाया बनवते ज्यावर राष्ट्र उभारले जाते.

राष्ट्रीय चारित्र्य समजून घेण्यात एखाद्या विशिष्ट राष्ट्राला इतरांपेक्षा वेगळे काय ठरवते हे शोधणे समाविष्ट आहे. हे मूळ तत्त्वे आणि लोकसंख्येमध्ये प्रतिध्वनित होणारी सामायिक नीतिमत्ता ओळखण्याबद्दल आहे, ज्यामुळे एकत्रितपणे ओळखीची भावना निर्माण होते. हे प्रतीक, परंपरा आणि सांस्कृतिक पद्धतींमध्ये प्रकट होऊ शकते जे राष्ट्राच्या अद्वितीय वैशिष्ट्याचे प्रतीक आहे.

प्रभाव: राष्ट्रीय चारित्र्य संरक्षण धोरणे, रणनीती आणि सुरक्षा उपायांसाठी सार्वजनिक समर्थन प्रभावित करतात.

संरक्षण आणि राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी राष्ट्राचा दृष्टीकोन तयार करण्यात राष्ट्रीय चरित्र महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. हा प्रभाव विविध पैलूंमध्ये दिसून येतो:
1. संरक्षण धोरणे: राष्ट्राच्या चारित्र्यामध्ये अंतर्भूत असलेली मूल्ये अनेकदा संरक्षणाशी संबंधित महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर त्याची भूमिका ठरवतात. उदाहरणार्थ, एक राष्ट्र जे व्यक्तिस्वातंत्र्याला खूप महत्त्व देते ते संरक्षण

धोरणाला प्राधान्य देऊ शकते जे नागरी स्वातंत्र्यांचे संरक्षण करण्यावर भर देते. दुसरीकडे, सामूहिक सुरक्षेवर जोर देणारे राष्ट्र युती आणि सहकारी संरक्षण धोरणांना प्राधान्य देऊ शकते.

2. रणनीती: राष्ट्रीय चारित्र्य एखाद्या राष्ट्राद्वारे नियुक्त केलेल्या लष्करी धोरणांच्या निवडीवर लक्षणीय परिणाम करू शकते. मुत्सद्देगिरी आणि संघर्षांच्या शांततापूर्ण निराकरणाला महत्त्व देणारा देश आक्रमक लष्करी कारवाईचा अवलंब करण्याऐवजी वाटाघाटी आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा पाठपुरावा करण्यास अधिक प्रवृत्त असू शकतो.

3. सार्वजनिक समर्थन: लोक राष्ट्रीय सुरक्षा उपायांना कसे समजतात आणि त्यांचे समर्थन करतात यावर राष्ट्रीय चरित्र प्रभाव टाकते. सुरक्षेचे उपाय राष्ट्राच्या मूल्यांशी आणि अस्मितेशी सुसंगत असल्यास, अधिक सार्वजनिक समर्थन मिळण्याची शक्यता आहे. याउलट, राष्ट्रीय चारित्र्याशी संघर्ष करणाऱ्या धोरणांना विरोधाचा सामना करावा लागू शकतो, त्यामुळे धोरणकर्त्यांना काळजीपूर्वक विचार करणे आवश्यक आहे.

4. लवचिकता: धमक्यांना तोंड देताना राष्ट्राच्या लवचिकतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी राष्ट्रीय चारित्र्य समजून घेणे महत्वाचे आहे. ओळखीची तीव्र भावना आणि सामायिक मूल्ये संकटाच्या काळात समाजाच्या लवचिकतेमध्ये योगदान देऊ शकतात, लोकांमध्ये एकता आणि सहकार्य वाढवू शकतात.

एकंदरीत, प्रभावी संरक्षण धोरणे आणि रणनीती तयार करण्यासाठी राष्ट्रीय चारित्र्य ओळखणे आणि समजून घेणे आवश्यक आहे. हे राष्ट्राच्या सामूहिक मानसिकतेमध्ये अंतर्दृष्टी प्रदान करते, धोरणकर्त्यांना सुरक्षा उपायांना लोकसंख्येशी प्रतिध्वनी असलेल्या मूल्यांसह संरेखित करण्यात मदत करते, शेवटी राष्ट्राच्या एकूण सुरक्षा आणि कल्याणासाठी योगदान देते.

Unit 3: भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेसमोरील आव्हाने (Challenges to India's Internal Security)

a) Introduction b) Naxalism c) Corruption d) Unemployment

a) परिचय

विहंगावलोकन: भारताच्या सीमेवरील अंतर्गत सुरक्षा चिंता.

वैविध्यपूर्ण लोकसंख्या, भौगोलिक विस्तार आणि जटिल सामाजिक-राजकीय भूदृश्यांसह भारताला अंतर्गत सुरक्षा आव्हानांचा सामना करावा लागतो. "अंतर्गत सुरक्षा" या शब्दाचा अर्थ राष्ट्राच्या अखंडतेचे, सार्वभौमत्वाचे आणि त्याच्या सीमांमधून उद्भवणाऱ्या धोक्यांपासून स्थिरतेचे रक्षण करणे होय. हे धोके बंडखोरी आणि दहशतवादापासून ते जातीय तणाव आणि संघटित गुन्हेगारीपर्यंत विविध स्वरूपात प्रकट होऊ शकतात.

भारताच्या संदर्भात, अंतर्गत सुरक्षेमध्ये काही विशिष्ट प्रदेशातील बंडखोरी, जातीय संघर्ष, फुटीरतावादी चळवळी आणि एकूणच कायदा व सुव्यवस्था राखणे यासारख्या समस्यांचा समावेश होतो. देशाचा शाश्वत विकास, राजकीय स्थिरता आणि तेथील नागरिकांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी या आव्हानांना समजून घेणे आणि त्यांचे निराकरण करणे अत्यावश्यक आहे.

महत्त्व: एकूणच राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी अंतर्गत आव्हानांना तोंड देणे अत्यावश्यक आहे.

अंतर्गत सुरक्षा आव्हानांना सामोरे जाण्याचे महत्त्व दुर्लक्षित करता येणार नाही, कारण ते संपूर्ण राष्ट्रीय सुरक्षेवर थेट परिणाम करतात. अंतर्गत अशांततेशी झुंजणारे राष्ट्र बाह्य धोक्यांना स्वाभाविकपणे संवेदनाक्षम आहे, ज्यामुळे एक मजबूत अंतर्गत सुरक्षा यंत्रणा स्थापित करणे अत्यावश्यक बनते.

1. सार्वभौमत्वाचे रक्षण: देशाच्या सार्वभौमत्वाचे रक्षण करण्यासाठी अंतर्गत सुरक्षा ही संरक्षणाची पहिली ओळ आहे. निराकरण न केलेले अंतर्गत संघर्ष असुरक्षितता निर्माण करू शकतात ज्याचा फायदा देशाला कमकुवत करण्याचा किंवा शोषण करणाऱ्या बाह्य घटकांद्वारे केला जाऊ शकतो.

2. एकता जपणे: भारताची ताकद विविधतेत एकता आहे. सामाजिक एकता टिकवून ठेवण्यासाठी आणि फुटीरतावादी शक्तींना राष्ट्राची एकात्मता धोक्यात आणण्यापासून रोखण्यासाठी अंतर्गत सुरक्षा उपाय महत्त्वपूर्ण आहेत.

3. आर्थिक प्रगती: स्थिर अंतर्गत वातावरण ही शाश्वत आर्थिक वाढीची पूर्वअट आहे. आर्थिक विकास आणि समृद्धीला चालना देणाऱ्या, सुरक्षित आणि अंदाज करण्यायोग्य अंतर्गत वातावरण असलेल्या देशात गुंतवणूकदार गुंतण्याची अधिक शक्यता असते.

4. नागरिक कल्याण: कोणत्याही सरकारची प्राथमिक जबाबदारी ही तेथील नागरिकांची सुरक्षा आणि कल्याण असते. अंतर्गत सुरक्षा उपाय हे सुनिश्चित करतात की नागरिक हिंसा किंवा व्यत्ययाची भीती न बाळगता त्यांचे दैनंदिन जीवन जगू शकतात.

5. जागतिक योग्यता: जागतिक स्तरावर शक्ती आणि प्रभाव प्रक्षेपित करण्याची राष्ट्राची क्षमता त्याच्या अंतर्गत स्थिरतेशी जवळून जोडलेली असते. आंतरराष्ट्रीय घडामोडी आणि मुत्सद्देगिरीमध्ये रचनात्मक भूमिका निभावण्यासाठी अंतर्गतदृष्ट्या सुरक्षित भारत अधिक चांगल्या स्थितीत आहे.

भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेतील आव्हानांचा अभ्यास धोरणकर्ते, सुरक्षा व्यावसायिक आणि नागरिकांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे. या आव्हानांचे स्वरूप समजून घेऊन आणि त्यांना तोंड देण्यासाठी प्रभावी रणनीती अंमलात आणून, भारत आपली अंतर्गत सुरक्षा मजबूत करू शकतो, ज्यामुळे त्याची संपूर्ण राष्ट्रीय सुरक्षा स्थिती मजबूत होऊ शकते.

b) नक्षलवाद

स्वरूप: सामाजिक-आर्थिक मुळांसह डाव्या विचारसरणीचा अतिरेक: नक्षलवाद, ज्याला माओवाद किंवा डाव्या विचारसरणीचा अतिरेक म्हणूनही ओळखले जाते, ही एक सामाजिक-राजकीय चळवळ आहे जी 1960 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात भारताच्या पश्चिम बंगाल, नक्षलबारी भागात उद्भवली. ही चळवळ मार्क्सवादी-लेनिनवादी विचारसरणीपासून प्रेरणा घेते आणि विद्यमान राजकीय आणि आर्थिक संरचना उखडून टाकून वर्गहीन समाजाची स्थापना करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. नक्षलवाद प्रामुख्याने मध्य आणि पूर्व भारतातील आदिवासी आणि ग्रामीण भागात कार्यरत आहे. जमिनीचे वितरण, गरिबांचे शोषण आणि सामाजिक विषमता यासारख्या मुद्द्यांमुळे चळवळीला चालना मिळते. नक्षलवादी म्हणून ओळखले जाणारे बंडखोर अनेकदा सरकारी अधिकारी, सुरक्षा दल आणि राज्य अधिकाराचे प्रतीक यांना लक्ष्य करतात.

नक्षलवादाची सामाजिक-आर्थिक मुळे जमीन दुरावणे, संसाधनांचा अभाव आणि उपेक्षित समुदायांचे शोषण यासारख्या समस्यांमध्ये शोधल्या जाऊ शकतात. ग्रामीण लोकसंख्येतील असंतोष, विशेषत: आदिवासी समुदाय, नक्षलवादी विचारसरणीचा पाया तयार करतात. या सामाजिक-आर्थिक तक्रारींचे निराकरण करण्यात राज्याच्या कथित अपयशावर ही चळवळ भरभराटीस आली आहे, ज्यामुळे या समस्येच्या सुरक्षा आणि विकास या दोन्ही आयामांना संबोधित करणारा सर्वसमावेशक दृष्टीकोन स्वीकारणे महत्त्वपूर्ण ठरते.

सरकारी प्रतिसाद: बंडखोरीविरोधी कारवाया, विकास उपक्रम: भारत सरकारने नक्षलवादाच्या आव्हानाला बंडविरोधी कारवाया आणि विकास उपक्रमांचा समावेश असलेल्या द्वि-पक्षीय धोरणाद्वारे प्रतिसाद दिला आहे.

1. बंडविरोधी कारवाया:

· **सुरक्षा दलांची तैनाती:** नक्षलग्रस्त भागात बंडविरोधी कारवाया करण्यासाठी सरकारने निमलष्करी दल आणि राज्य पोलीस तैनात केले आहेत. नक्षलवादी केडरना निष्प्रभ करणे, त्यांची संघटनात्मक रचना नष्ट करणे आणि कायदा व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे हे या मोहिमांचे उद्दिष्ट आहे.

· **गुप्त माहिती आणि समन्वय:** नक्षलवादी कारवाया, त्यांचे नेतृत्व आणि त्यांच्या योजनांबद्दल माहिती गोळा करण्यात गुप्तचर संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावतात. एकसंध आणि प्रभावी प्रतिसाद सुनिश्चित करण्यासाठी विविध राज्य पोलीस दल आणि केंद्रीय निमलष्करी दलांमध्ये समन्वय आवश्यक आहे.

2. विकास उपक्रम:

· **सामाजिक-आर्थिक तक्रारींचे निराकरण करणे:** नक्षलवादाची सामाजिक-आर्थिक मुळे ओळखून, सरकारने जमीन सुधारणा, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि रोजगाराच्या संधी यासारख्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी विकास प्रकल्प सुरू केले आहेत. गरीबी दूर करणे आणि उपेक्षित समुदायांमधील नक्षलवादाचे आकर्षण कमी करणे हे ध्येय आहे.

· **पायाभूत सुविधांचा विकास:** दळणवळण आणि आर्थिक विकासासाठी नक्षलग्रस्त भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे. यामध्ये रस्ते, शाळा, रुग्णालये आणि स्थानिक लोकसंख्येच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी योगदान देणाऱ्या इतर सुविधांचा समावेश आहे.

थोडक्यात, नक्षलवादाशी लढण्यासाठी एक समग्र दृष्टीकोन आवश्यक आहे जो सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी सतत प्रयत्नांसह मजबूत सुरक्षा उपायांना जोडतो. नक्षलवादी चळवळीची लक्षणे आणि मूळ कारणे या दोन्हींचा प्रभावीपणे सामना करण्यावर सरकारच्या रणनीतीचे यश अवलंबून आहे.

c) भ्रष्टाचार

भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेवर भ्रष्टाचाराचा प्रभाव:

1. शासनव्यवस्था कमी करते: जबाबदारी, पारदर्शकता आणि निष्पक्षता या तत्त्वांचा भंग करून भ्रष्टाचार प्रभावी प्रशासनाचा पाया नष्ट करतो. जेव्हा सार्वजनिक अधिकारी भ्रष्ट व्यवहारात गुंततात, तेव्हा निर्णय घेण्याची प्रक्रिया कलंकित होते आणि राष्ट्राच्या कल्याणाऐवजी वैयक्तिक फायद्यासाठी धोरणे तयार केली जाऊ शकतात. यामुळे नागरिकांचा त्यांच्या सरकारमधील विश्वास कमी होतो आणि एकूणच प्रशासन संरचना कमकुवत होते.

2. संस्था कमकुवत करते: कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी, न्याय टिकवून ठेवण्यासाठी आणि समाजाचे सर्वांगीण कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी संस्था महत्त्वपूर्ण आहेत. भ्रष्टाचार या संस्थांना त्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या सचोटीशी तडजोड करून कमकुवत करतो. पोलिस दल, न्यायिक यंत्रणा आणि प्रशासकीय संस्था लाचखोरी आणि इतर भ्रष्ट पद्धतींना बळी पडू शकतात, ज्यामुळे कायद्याचे राज्य बिघडते आणि या संस्थांवरील लोकांचा विश्वास कमी होतो.

भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी उपाययोजना:

1. भ्रष्टाचारविरोधी यंत्रणा मजबूत करणे: मजबूत भ्रष्टाचारविरोधी एजन्सी स्थापन करणे आणि मजबूत करणे अत्यावश्यक आहे. भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांची प्रभावीपणे चौकशी आणि खटला चालवण्यासाठी या एजन्सींना तपासाचे अधिकार, स्वातंत्र्य आणि संसाधने असली पाहिजेत. केंद्रीय अन्वेषण ब्युरो (CBI) सारख्या संस्थांना बळकटी देणे आणि राज्यस्तरीय भ्रष्टाचारविरोधी संस्थांना सक्षम करणे भ्रष्टाचाराविरुद्ध एक भयंकर प्रतिबंध निर्माण करू शकते.

2. पारदर्शकतेचा प्रचार: भ्रष्टाचाराविरुद्ध पारदर्शकता हे एक प्रभावी शस्त्र आहे. माहितीचा अधिकार (आरटीआय) कायद्यासारख्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी केल्याने नागरिकांना सरकारी उपक्रमांची माहिती मिळण्याची खात्री मिळते. खुल्या आणि पारदर्शक खरेदी प्रक्रिया, आर्थिक व्यवहार आणि निर्णयक्षमता यामुळे भ्रष्टाचाराची व्याप्ती कमी होऊ शकते. ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा स्वीकार केल्याने भ्रष्ट पद्धतींच्या संधी कमी होऊ शकतात.

3. नागरिकांचा सहभाग आणि जागरूकता: प्रशासनात सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी नागरिकांना सक्षम बनवणे आणि जबाबदारीची संस्कृती वाढवणे भ्रष्टाचारविरोधी प्रयत्नांना हातभार लावू शकते. शिक्षण आणि जनजागृती मोहिमेमुळे नागरिकांना भ्रष्टाचार ओळखण्यात आणि तक्रार करण्यास मदत होऊ शकते. मजबूत संरक्षण कायदे व्यक्तींना प्रतिशोधाच्या भीतीशिवाय भ्रष्ट पद्धतींबद्दल माहिती देण्यास प्रोत्साहित करू शकतात.

4. कायदेशीर सुधारणा: भ्रष्टाचारविरोधी कायदे मजबूत करणे आणि अद्ययावत करणे महत्त्वाचे आहे. जलद आणि कार्यक्षम न्यायिक प्रक्रियेसह भ्रष्टाचाराच्या गुन्ह्यांसाठी कठोर शिक्षा प्रतिबंधक म्हणून काम करू शकतात. याव्यतिरिक्त, विद्यमान कायद्यातील त्रुटी बंद करणे आणि भ्रष्टाचाराच्या उदयोन्मुख प्रकारांना सामोरे जाण्यासाठी कायदे स्वीकारणे आवश्यक आहे.

5. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य: भ्रष्टाचार बऱ्याचदा सीमा ओलांडतो आणि या समस्येचा सामना करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आवश्यक असते. इतर राष्ट्रांशी सहकार्य करणे, माहितीची देवाणघेवाण करणे आणि सीमापार भ्रष्टाचारात गुंतलेल्या व्यक्तींचे प्रत्यार्पण करणे भ्रष्टाचारविरोधी प्रयत्नांची प्रभावीता वाढवू शकते.

एकंदरीत, भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला एक आव्हान म्हणून भ्रष्टाचाराला संबोधित करण्यासाठी बहुआयामी दृष्टीकोन आवश्यक आहे ज्यामध्ये संस्था मजबूत करणे, पारदर्शकता वाढवणे, नागरिकांना गुंतवणे, कायदेशीर सुधारणा लागू करणे आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे यांचा समावेश आहे. अनेक आघाड्यांवर एकत्रित प्रयत्नांद्वारेच भारत आपल्या प्रशासनावर आणि अंतर्गत सुरक्षेवर भ्रष्टाचाराच्या घातक परिणामांचा प्रभावीपणे सामना करू शकतो.

d) बेरोजगारी

सामाजिक परिणाम: बेरोजगारी महत्त्वपूर्ण सामाजिक परिणाम दर्शवते ज्यामुळे एखाद्या राष्ट्राला संभाव्यतः अस्थिरता येऊ शकते. जेव्हा लोकसंख्येचा मोठा भाग बेरोजगार असतो, तेव्हा यामुळे अनेकदा सामाजिक अशांतता आणि असंतोष निर्माण होतो. ही अशांतता विविध स्वरुपात प्रकट होऊ शकते, ज्यामध्ये निषेध, निदर्शने आणि नागरी अवज्ञा याहूनही गंभीर प्रकारांचा समावेश आहे. बेरोजगारीचा सामना करणाऱ्या व्यक्तींना तणाव, चिंता आणि निराशेची भावना वाढू शकते, ज्यामुळे सामाजिक कल्याणात एकूणच घट होण्यास हातभार लागतो. शिवाय, बेरोजगारीमुळे उद्भवलेल्या निराशेमुळे सामाजिक दुर्गुणांचा उदय होऊ शकतो, कारण लोक जगण्याचे साधन म्हणून बेकायदेशीर क्रियाकलापांचा अवलंब करू शकतात.

हा परिणाम केवळ बेरोजगार व्यक्तींपुरता मर्यादित नाही; ते त्यांच्या कुटुंब आणि समुदायांपर्यंत विस्तारित आहे. कुटुंबांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागू शकतो, तणावपूर्ण संबंध आणि शिक्षण आणि आरोग्य सेवेमध्ये तडजोड केली जाऊ शकते. समुदायांना, याउलट, वाढत्या गुन्हेगारीचे प्रमाण आणि जीवनाच्या गुणवत्तेत सामान्य घसरणीसह, सामाजिक एकता बिघडू शकते.

उपाय:

1. आर्थिक सुधारणा:

· बेरोजगारी दूर करण्यासाठी सर्वसमावेशक आर्थिक सुधारणांची अंमलबजावणी करणे महत्त्वाचे आहे. गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणारी, उद्योजकतेला चालना देणारी आणि आर्थिक वाढीला चालना देणारी धोरणे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण करू शकतात. उत्पादन, कृषी आणि सेवा यांसारख्या क्षेत्रातील संरचनात्मक सुधारणा अर्थव्यवस्थेच्या विविधीकरणास हातभार लावू शकतात, ज्यामुळे आर्थिक मंदीचा धोका कमी होतो.

· नियमांना सुसूत्रता आणणे आणि नोकरशाहीतील अडथळे कमी केल्याने व्यवसाय चालवणे सोपे होऊ शकते, रोजगार निर्मितीला चालना मिळते. याव्यतिरिक्त, व्यवसायासाठी अनुकूल वातावरण तयार करणे, रोजगार निर्मिती करणाऱ्या उद्योगांना प्रोत्साहन देणे आणि नाविन्यपूर्णतेला प्रोत्साहन देणे शाश्वत आर्थिक वाढीस हातभार लावू शकते.

2. कौशल्य विकास कार्यक्रम:

· कौशल्य विकास कार्यक्रमांद्वारे कामगारांची रोजगारक्षमता वाढवणे आवश्यक आहे. यामध्ये शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांना नोकरीच्या बाजारपेठेच्या विकसित गरजा लक्षात घेऊन संरेखित करणे समाविष्ट आहे. व्यावसायिक प्रशिक्षण, शिकाऊ प्रशिक्षण आणि नोकरी-व्यवसाय प्रशिक्षण उपक्रम शैक्षणिक पात्रता आणि उद्योग आवश्यकता यांच्यातील अंतर कमी करू शकतात.

· शैक्षणिक संस्था, सरकारी संस्था आणि उद्योग यांच्यातील सहकार्य संबंधित आणि अद्ययावत अभ्यासक्रमाची रचना सुलभ करू शकते. याशिवाय, आजीवन शिक्षण आणि पुनर्कौशल्य उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे हे सुनिश्चित करू शकते की कर्मचारी वर्ग बदलत्या आर्थिक परिदृश्यांशी जुळवून घेऊ शकतो.

थोडक्यात, भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला एक आव्हान म्हणून बेरोजगारीला संबोधित करण्यासाठी एक बहुआयामी दृष्टीकोन आवश्यक आहे जो रोजगार निर्मितीला चालना देण्यासाठी आर्थिक सुधारणांना एकत्रितपणे लक्ष्यित कौशल्य विकास कार्यक्रमांसह कर्मचार्यांची रोजगारक्षमता वाढवते. बेरोजगारीच्या मूळ कारणांचा सामना करून, राष्ट्र सामाजिक अशांतता कमी करू शकते आणि अधिक स्थिर आणि समृद्ध समाज निर्माण करू शकते.

Unit 4: भारताच्या बाह्य सुरक्षेसमोरील आव्हाने (Challenges to India's External Security)

a) Introduction b) Pakistan c) China

a) परिचय

विहंगावलोकन: भारतासमोरील बाह्य धोके आणि भू-राजकीय आव्हाने.

या युनिटमध्ये, आपण भारताला त्याच्या बाह्य सुरक्षेच्या दृष्टीने भेडसावणाऱ्या बहुआयामी आव्हानांचा अभ्यास करणार आहोत. "बाह्य सुरक्षा" या शब्दामध्ये पारंपारिक लष्करी धोके, अपारंपारिक सुरक्षा आव्हाने आणि भू-राजकीय गुंतागुंत यासह भारताच्या राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे उद्भवणाऱ्या धोक्यांची विस्तृत श्रेणी समाविष्ट आहे. राष्ट्राचे सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि तेथील नागरिकांच्या कल्याणासाठी या आव्हानांना समजून घेणे आणि त्यांचे निराकरण करणे महत्त्वाचे आहे.

विस्तार:

1. पारंपारिक लष्करी धोके: भारताला काही शेजारी राष्ट्रांकडून पारंपारिक लष्करी धोक्यांचा सामना करावा लागतो, ज्यासाठी मजबूत संरक्षण धोरण आवश्यक आहे. सीमा विवाद, ऐतिहासिक संघर्ष आणि निराकरण न झालेले प्रादेशिक दावे यासारख्या समस्या सुरक्षा परिदृश्याच्या जटिलतेमध्ये योगदान देतात. या पारंपारिक आव्हानांना समजून घेण्यासाठी लष्करी सिद्धांत, शक्तीची मुद्रा आणि प्रादेशिक शक्ती गतिशीलता यांचे परीक्षण हा एक अविभाज्य भाग आहे.

2. अपारंपारिक सुरक्षा आव्हाने: पारंपारिक लष्करी धोक्यांच्या पलीकडे, भारत विविध आणि गतिमान अशा अपारंपरिक सुरक्षा आव्हानांचा सामना करत आहे. या आव्हानांमध्ये दहशतवाद, सायबर धोके, आंतरराष्ट्रीय गुन्हे आणि महामारी यांचा समावेश आहे. हे युनिट या धोक्यांचे विकसित होणारे स्वरूप, त्यांची उत्पत्ती आणि त्यांचा सामना करण्यासाठी वापरलेल्या धोरणांचा शोध घेते. याव्यतिरिक्त, या आव्हानांना कमी करण्यासाठी गुप्तचर संस्थांची भूमिका आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य समजून घेणे हे सर्वसमावेशक दृष्टिकोनासाठी महत्त्वाचे आहे.

3. भौगोलिक राजकीय आव्हाने: भारताच्या बाह्य सुरक्षा वातावरणाला आकार देण्यात भू-राजकीय गतिशीलता महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. हे युनिट प्रादेशिक आणि जागतिक शक्ती संरचना, युती आणि धोरणात्मक भागीदारी यांचे विश्लेषण करते जे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताच्या स्थितीवर परिणाम करतात. भू-राजकारणाचे विकसित होत जाणारे स्वरूप आणि राजनैतिक संबंध, व्यापार आणि आर्थिक विचारांवर त्याचा प्रभाव यावर विशेष भर दिला जातो.

4. भू-सामरिक महत्त्व: भारताचे भौगोलिक स्थान हे भारताला प्रमुख भू-राजकीय आणि भौगोलिक हितसंबंधांच्या क्रॉसरोडवर ठेवते. भारताचे धोरणात्मक स्थान त्याचे परराष्ट्र धोरण निर्णय, युती आणि प्रतिबद्धता यावर कसा प्रभाव पाडते. सागरी सुरक्षेचा अभ्यास, महत्त्वाच्या सागरी मार्गांवर प्रवेश आणि हिंद महासागर क्षेत्रातील भूराजनीती भारताच्या बाह्य सुरक्षा आव्हानांच्या व्यापक आकलनासाठी योगदान देते.

5. उदयोन्मुख धोके आणि भविष्यातील परिस्थिती: राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी उदयोन्मुख धोक्यांचा अंदाज आणि तयारी करणे महत्त्वाचे आहे. हे युनिट भविष्यातील परिस्थितींचा शोध घेते, ज्यामध्ये तांत्रिक प्रगती, हवामान बदलाचे परिणाम आणि भारताच्या सुरक्षिततेच्या भूदृश्यांवर विकसित होत असलेल्या जागतिक गतिशीलतेचा प्रभाव यांचा समावेश होतो. हा दूरगामी दृष्टीकोन हे सुनिश्चित करतो की सुरक्षा धोरणे सतत बदलत असलेल्या जगाच्या पार्श्वभूमीवर अनुकूल आणि लवचिक राहतील.

b) पाकिस्तान

ऐतिहासिक संदर्भ: भारत-पाकिस्तान संबंधांचा ऐतिहासिक संदर्भ गुंतागुंतीचा आणि बहुआयामी आहे, ज्याचे मूळ 1947 मध्ये ब्रिटिश भारताच्या फाळणीत आहे. फाळणीमुळे भारत आणि पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र राष्ट्रांची निर्मिती झाली, ज्यामध्ये सुरुवातीला पश्चिम आणि पूर्व पाकिस्तान (आता बांगलादेश) यांचा समावेश होता. जातीय हिंसाचार, मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर आणि प्रादेशिक विवाद, यांनी तणावपूर्ण संबंधाचे व्यासपीठ लगेचच तयार झाले. काश्मीर संघर्ष, 1947-48, 1965 आणि 1971 मधील युद्धे तसेच सध्या सुरू असलेल्या अनेक वाद यासारख्या ऐतिहासिक समस्यांनी दोन्ही राष्ट्रांमधील अविश्वास आणि वैमनस्य वाढण्यास हातभार लावला आहे.

मतभेद: भारत-पाकिस्तान संबंध अनेक संघर्षांद्वारे चिन्हांकित केले गेले आहेत, काश्मीरचा मुद्दा हा तणावाचा एक बारमाही स्रोत आहे. दोन्ही देश संपूर्णपणे या प्रदेशावर दावा करतात परंतु केवळ काही भागांवर नियंत्रण ठेवतात, ज्यामुळे प्रदीर्घ प्रादेशिक वाद निर्माण होतो. 1947-48, 1965 आणि 1971 चे युद्ध हे मोठे सशस्त्र संघर्ष होते ज्यामुळे शत्रुत्व आणखी वाढले. 2008 मधील मुंबई दहशतवादी हल्ल्याने, पाकिस्तान-आधारित अतिरेक्यांनी घडवून आणले, याने संघर्षाला एक नवीन आयाम जोडला, ज्यामुळे सीमापार दहशतवाद आणि गैर-राज्य घटकांच्या भूमिकेबद्दल चिंता वाढली.

राजनैतिक संबंध: वाढलेल्या तणाव आणि संवादातील बिघाडांच्या भागांसह, भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील राजनैतिक संबंधांमध्ये व्यस्तता आणि संवादाचे कालखंड साक्षीदार आहेत. 1972 चा शिमला करार आणि 1999 च्या लाहोर घोषणेसह चर्चा आणि मुत्सद्दी माध्यमांद्वारे प्रलंबित समस्यांचे निराकरण करण्याचे प्रयत्न केले गेले आहेत. तथापि, देशांतर्गत राजकारण आणि ऐतिहासिक तक्रारींसह विविध घटक, राजनयिक परिदृश्य गुंतागुंतीचे करून संघर्षांचे चिरस्थायी निराकरण साध्य करणे अशक्य आहे.

सुरक्षा चिंता:

सीमापार दहशतवाद: पाकिस्तानकडून भारताच्या बाह्य सुरक्षेसमोरील सर्वात गंभीर आव्हानांपैकी एक म्हणजे सीमेपलीकडील दहशतवादाचा मुद्दा होय. पाकिस्तान भारतीय भूमीवर हल्ले करणाऱ्या दहशतवादी गटांना पाठिंबा आणि आश्रय देत आहे. काश्मीरमधील नियंत्रण रेषा (एलओसी) ओलांडून दहशतवाद्यांच्या घुसखोरीमुळे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला सतत धोका निर्माण झाला आहे. पाकिस्तानच्या सुरक्षा यंत्रणेतील घटकांशी कथित संबंध असलेल्या गैर-राज्य घटकांद्वारे छद्म युद्धाचा वापर ही एक वारंवार समस्या आहे, ज्यामुळे द्विपक्षीय संबंधांमध्ये वेळोवेळी वाढ आणि तणाव निर्माण होतो.

प्रादेशिक विवाद: निराकरण न झालेले प्रादेशिक वाद, विशेषत: काश्मीरचा प्रश्न, सुरक्षिततेचा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. काश्मीरमधील नियंत्रण रेषा ही एक अस्थिर सीमा आहे, ज्यामध्ये वेळोवेळी चकमकी आणि युद्धविरामाचे उल्लंघन होत असते. प्रादेशिक विवादांचे परस्पर स्वीकारार्ह निराकरण शोधण्यात असमर्थता एकूण सुरक्षा परिस्थितीमध्ये अनिश्चिततेचा स्तर जोडते, ज्यामुळे प्रादेशिक स्थिरतेवर परिणाम होतो.

एकंदरीत, पाकिस्तानने भारताच्या बाह्य सुरक्षेला उभ्या केलेल्या आव्हानांचे मूळ ऐतिहासिक संघर्ष, प्रादेशिक विवाद आणि चालू सुरक्षा चिंता, विशेषत: सीमापार दहशतवादाशी संबंधित आहे. भारत-पाकिस्तान संबंधांच्या गतिमान स्वरूपासाठी अनेक दशकांपासून कायम असलेल्या बहुआयामी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सर्वसमावेशक आणि सूक्ष्म दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

c) चीन

सीमा समस्या: भारत-चीन सीमेवर वाद

भारत आणि चीनमध्ये एक लांब आणि गुंतागुंतीची सीमा आहे जी गेल्या अनेक वर्षांपासून तणाव आणि संघर्षाचे स्रोत आहे. वादाचा एक प्रमुख मुद्दा म्हणजे वास्तविक नियंत्रण रेषा (LAC), जी दोन देशांमधील वास्तविक सीमा आहे. निराकरण न झालेल्या सीमा समस्येमुळे अनेक लष्करी अडथळे निर्माण झाले आहेत, ज्यात 1962 चे युद्ध तसेच सर्वात लक्षणीय म्हणजे 2017 मध्ये डोकलाम आणि 2020 मध्ये गलवान खोऱ्यातील संघर्ष आहेत.

ब्रिटीश वसाहती काळात काढलेल्या मॅकमोहन रेषेचे ऐतिहासिक प्रादेशिक दावे आणि भिन्न व्याख्यांमुळे सीमा विवाद उद्भवतात. दोन्ही देशांनी स्पर्धात्मक प्रादेशिक दावे केले आहेत, ज्यामुळे स्पष्टतेचा अभाव आणि विवादित सीमावर्ती भागात वारंवार उल्लंघन होत आहे. या विवादांचे निराकरण न झालेले स्वरूप भारताच्या बाह्य सुरक्षेसाठी एक महत्त्वपूर्ण आव्हान आहे, कारण कोणत्याही संभाव्य वाढीला तोंड देण्यासाठी सतत दक्षता आणि तयारी आवश्यक आहे.

भौगोलिक-राजकीय गतिशीलता: आर्थिक स्पर्धा, सामरिक स्वारस्ये

भारत आणि चीन यांच्यातील संबंध केवळ प्रादेशिक वादांनीच नव्हे तर आर्थिक स्पर्धा आणि सामरिक हितसंबंधांच्या भू-राजकीय गतिशीलतेने देखील चिन्हांकित केले आहेत. आर्थिकदृष्ट्या, दोन्ही देश जागतिक स्तरावर महत्त्वपूर्ण खेळाडू आहेत आणि संसाधने आणि प्रभावासाठी त्यांची स्पर्धा त्यांच्या संबंधांमध्ये आणखी एक जटिलता जोडते.

चीनच्या वाढत्या आर्थिक प्रभावामुळे, विशेषत: बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह (BRI) सारख्या उपक्रमांमुळे, भारतामध्ये सामरिक घेरणे आणि आर्थिक बळजबरी करण्याच्या संभाव्यतेबद्दल चिंता वाढली आहे. या प्रदेशात, विशेषत: दक्षिण आशियातील प्रभावाची स्पर्धा, भू-राजकीय गतिशीलतेला एक सामरिक आयाम जोडते. भारताने प्रत्युत्तरादाखल आपली युती आणि भागीदारी मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे, स्वतःच्या धोरणात्मक हितसंबंधांवर जोर दिला आहे आणि प्रदेशात शक्ती संतुलन राखले आहे.

सामरिकदृष्ट्या, दोन्ही राष्ट्रे हिंद महासागराच्या प्रदेशात वर्चस्व गाजवत आहेत, जो व्यापार आणि सुरक्षिततेसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हिंद महासागरात चीनच्या वाढत्या नौदलाच्या उपस्थितीमुळे सागरी सुरक्षा आणि आर्थिक हितसंबंधांच्या रक्षणाबाबत भारतामध्ये चिंता निर्माण झाली आहे. आर्थिक स्पर्धा आणि धोरणात्मक हितसंबंधांचा हा गतिमान क्रिया प्रतिक्रिया चीनच्या तुलनेत बाह्य सुरक्षा राखण्यासाठी भारताला ज्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो त्यात वाढ करतात.

एकंदरीत, चीनकडून भारताच्या बाह्य सुरक्षेसमोरील आव्हाने बहुआयामी आहेत, ज्यात दीर्घकाळ चाललेले सीमा विवाद आणि जटिल भू-राजकीय गतिशीलता यांचा समावेश आहे. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी मुत्सद्दी, आर्थिक आणि लष्करी रणनीती यांचा मेळ घालणारा सूक्ष्म आणि व्यापक दृष्टिकोन आवश्यक आहे.